

Психологічний зміст індивідуального підходу у навчанні

Практично-прикладне вирішення проблеми індивідуалізації навчання і виховання, на думку багатьох вчених, передбачає знання індивідуальних особливостей дитини, уміння їх діагностувати, враховувати і формувати, прогнозувати їх вплив на успішність діяльності. Кожен із вчених намагається акцентувати увагу на різноманітності зовнішніх і внутрішніх чинників, які так чи інакше впливають на процес учіння. У статті розглядаються теоретичні основи індивідуального підходу у навчанні з позиції, що реалізація індивідуального підходу в навчально-виховній роботі – не пасивне врахування численних індивідуальних особливостей учнів, а розвиток цих особливостей і індивідуальності в цілому, в напрямі, найбільш оптимальному і характерному саме для даної особистості.

Ключові слова: індивідуальний підхід, індивідуальність, індивідуальні особливості учнів, вікові особливості.

Практически прикладное решение проблемы индивидуализации учебы и воспитания, по мнению многих ученых, предусматривает знание индивидуальных особенностей ребенка, умение их диагностировать, учитывать и формировать, прогнозировать их влияние на успеваемость деятельности. Каждый из ученых пытается акцентировать внимание на разнообразии внешних и внутренних факторов, которые так или иначе влияют на процесс учения. В статье рассматриваются теоретические основы индивидуального подхода в учебно-воспитательной работе – не пассивный учет многочисленных индивидуальных особенностей учеников, а развитие этих особенностей и индивидуальности в целом, в направлении, наиболее оптимальном и характерном именно для данной личности.

Ключевые слова: индивидуальный подход, индивидуальность, индивидуальные особенности учеников, возрастные особенности.

Практично-прикладне вирішення проблеми індивідуалізації навчання і виховання, на думку багатьох вчених, передбачає знання індивідуальних особливостей дитини, уміння їх діагностувати, враховувати і формувати, прогнозувати їх вплив на успішність діяльності. Відповідаючи на питання, які ж це індивідуальні особливості учня, що зумовлюють необхідність індивідуалізації навчання, кожен із вчених намагається акцентувати увагу на різноманітності зовнішніх і внутрішніх чинників, які так чи інакше

впливають на процес учіння. Наявність суперечності, яка, з одного боку, відображає необхідність враховувати різноманітні індивідуальні особливості (особливості всіх пізнавальних процесів, властивості нервової системи, риси характеру і волі, мотивація, цінності, здібності, обдарованість тощо), з іншого, – можливості реалізації цієї необхідності у масовій школі досить обмежені, вимагає пошуку шляхів її вирішення. В рамках педагогічної психології такі пошуки традиційні, актуальні, досить інформативні і цікаві за результатами (О.О. Бударний; Є.Н. Кабанова-Меллер; З.І. Калмикова; Є.О. Клімов; В.О. Крутецький; В.С. Мерлін; Н.О. Менчинська; Є.С. Табунський та ін.).

Проте, актуальною залишається і оцінка С.Д. Максименка, висловлена понад двадцять років тому: “Наведені дослідження, на жаль, констатують зміст індивідуальних особливостей учнів, не завжди висвітлюючи, як саме враховувати їх у практиці навчання” [10, с. 65]. За час, що минув, проблема залишається ще дуже далекою від вирішення.

Говорячи про психологічні засади реалізації індивідуального підходу у навчанні, ми маємо на увазі, перш за все, наступне: теоретично-психологічне обґрунтування самої сутності даного процесу, виокремлення серед безлічі індивідуально-психологічних особливостей змістовних системостворюючих “одиниць”, які й повинні стати предметом педагогічного впливу; психологічний зміст самого процесу індивідуального підходу в професійній діяльності вчителя.

Перше, що звертає на себе увагу і що робить проблему дійсно невірешуваною, це тлумачення індивідуального підходу як процесу врахування окремих психологічних особливостей учня в навчанні. Причому, термін “врахування” зустрічається буквально в усіх роботах, так чи інакше пов’язаних з проблемою, яка розглядається. Фактично, мова йде про загальноприйнятую теоретичну позицію, яка, між тим, суперечить сутності розвиваючого навчання та уявленню про цілісність особистості в її розвитку. Як відомо, центральна теза розвиваючого навчання – це думка Л.С.Виготського про те, що “навчання має йти попереду розвитку, просуваючи його далі і викликаючи в ньому новоутворення” [4, с. 87]. Якщо ж навчання лише враховує специфіку психічних структур, що склалися на даний момент – воно гальмує і руйнує розвиток. Отже, якщо послідовно знаходитися в просторі теорії розвиваючого навчання, слід принципово змінити позицію і виходити з того, що сутність індивідуального підходу полягає не у врахуванні, а в розвитку індивідуальних особливостей учня. Це формулювання є

принциповою позицією, яка протилежна загальноприйнятій. Вона передбачає зовсім інші педагогічні технології. Але що саме необхідно розвивати? Здається, мова повинна йти, перш за все, про розумові здібності та навчальні вміння. Проте, тут не враховується цілісність і системна природа особистості. Так, за даними В.С. Мерліна, індивідуальність особистості є тією цілісністю, яка опосередковує існування і розвиток всіх її психічних елементів. Звідси зрозуміло, що предметом індивідуального підходу має бути цілісна індивідуальність дитини. В зв'язку з тим, що термін "індивідуальність" дуже по-різному тлумачиться в психології, відзначимо, що ми виходимо з того розуміння індивідуальності, що це є не доповнення загальних особистісних рис такими, які виявляються лише у конкретної людини, а "нова цілісність і принципово новий рівень розгляду особистості" [12, с. 179]. Звісно, індивідуальність розвивається за власними психологічними законами, але навчання може сприяти цьому розвитку. В цьому, нам здається, і криється психологічна сутність індивідуального підходу у навчанні; це є таке навчання, яке спрямоване на розвиток індивідуальності кожного учня.

Наступним важливим моментом є необхідність визначення взаємозв'язку вікових та індивідуальних особливостей психічного розвитку, адже, на наш погляд, здійснення індивідуального підходу в тому розумінні, яке тут проводиться, не може не залежати від того стану розвитку, на якому знаходиться учень. Між тим, традиційно, в роботах, присвячених індивідуальному підходу, це питання спеціально не розглядається. Воно теж ніби враховується, коли дослідження присвячене якомусь конкретному віковому періоду. Але цього недостатньо. Іноді дослідники декларують думку Д.Б.Ельконіна про те, що "вікові особливості завжди існують у формі індивідуальних варіантів розвитку" [13, с. 259], але будують свою роботу так, ніби не існує наступної фрази Д.Б.Ельконіна: "Розуміння індивідуальних особливостей лише як якостей особистості неповне. Дитина, як істота, що росте, завжди являє собою і індивідуальний варіант вікового розвитку" [13, 259]. Найважливішим тут є те, що, за Л.С. Виготським: "Розвиток здійснюється не таким шляхом, коли змінюються окремі сторони особистості дитини, в результаті чого відбувається перебудова особистості в цілому – в розвитку існує якраз зворотня залежність: особистість дитини змінюється як ціле в своїй внутрішній будові, і законами зміни цього цілого визначається рух кожної її частини" [3]. Тож, в кожному віці є центральна лінія розвитку, що забезпечує зміну особистості в цілому. Ця лінія утворює єдність з провідною діяльністю, в котрій і розвиваються центральні психічні ново-

утворення віку. Зміна інших психічних структур дитини є вторинною, але такою, що особистість завжди являє собою унікальний індивідуальний ансамбль. У кожній конкретній дитині він своєрідний, але на кожному відрізку онтогенезу центральну роль в ньому у всіх дітей відіграють ті структури, що зумовлені провідною діяльністю (соціальною ситуацією розвитку – в термінології Виготського). Таке розуміння співвідношення вікового й індивідуального дуже цінне для здійснення індивідуального підходу у навчанні. Воно визначає психічні структури, які виступають предметом педагогічного впливу на кожному етапі, а саме ті, що формуються в провідній діяльності. Застосування вікових принципів в індивідуальному підході, крім того, формує інший, генетичний, погляд на психічні структури, що нас цікавитимуть. Треба врахувати, що вони не існують як стаціонарні і незмінні. Натомість мають своє минуле, справжнє і майбутнє. При цьому, і в минулому, і в майбутньому, ці структури розвивалися (і розвиватимуться) за специфічними законами, які мають бути дійсним підґрунтям індивідуального підходу. Мова, як бачимо, йде про те, що здійснення індивідуального підходу можливе лише з використанням положень і закономірностей генетичної психології (принаймні, в тому її розумінні, що склалося в школі С.Д. Максименка [9]).

Таке розуміння предмета індивідуального підходу відповідає, також, положенню Г.С.Костюка, який, відносно розвитку індивідуальних способів розвитку учня зазначав, що суттєвими стають лише ті навчальні здобутки, які узагальнюються, поширюються на всю сукупність його індивідуального досвіду [5].

Одна з найбільш ранніх робіт Г.С. Костюка присвячується саме питанню індивідуального підходу до учня. Г.О. Балл, зазначає, що в ній “підкреслюється необхідність ретельного врахування індивідуальної своєрідності кожної підростаючої особистості, вона дає вчителям практичні рекомендації, які не втратили значущості і сьогодні” [1, с.113]. Знайомство з наступними, фундаментальними, працями Г.С. Костюка доводить що, по-перше, його теорія – це дійсно теорія розвитку психіки живої людини, індивідуальної і неповторної, а по-друге – інтерес до науково-прикладних аспектів індивідуального підходу до учня проходить через всю творчість вченого.

Наступним дуже важливим моментом є розуміння українськими вченими індивідуальної своєрідності людини, як такої, що розвивається. Не аналізуючи тут цього глобального конструкта, відзначимо лише два моменти. Уявлення Г.С. Костюка про

співвідношення вікового і індивідуального. “Кожна особистість, – зазначає вчений, – проходить загальні для всіх індивідів вікові ступені, але проходить їх по-різному. З’являються індивідуальні відмінності в самому процесі розвитку і його результатах: у функціональних особливостях нервової системи, у фізичних, розумових, емоційних, моральних та інших властивостях, інтересах, нахилах, здібностях, темпераментах і характерах людей” [7, с.143]. Отже, вікові особливості самі по собі виявляються лише гіпотетичним конструктом і не більше, якщо не враховувати їхніх “носіїв” – живих людей як “індивідуальних своєрідних особливостей”. З іншого боку, ці особливості не можуть бути до кінця пізнаними і зрозумілими, якщо абстрагуватися від вікових показників, адже вони являють собою, за словами Г.С. Костюка, індивідуальні варіанти розвитку, але далі єдиної цікавої експериментальної роботи в цьому напрямі дослідження не пішли [7]. Лише в останні роки це питання по-справжньому актуалізувалося в контексті завдань вікового психологічного консультування і корекції. Між тим, нам здається, що таке бачення Г.С. Костюком проблеми співвідношення вікового й індивідуального в особистості є принциповим, і означає необхідність суттєвого перегляду як експериментальних дослідницьких планів у віковій психології, так і організації практичної діяльності. Зокрема, реалізація трактовки Г.С. Костюка в педагогічну практику означає, по-перше, що просто індивідуальний підхід до учня – є беззмисловою абстракцією, яка, окрім пустих схем, нічого не дає. Вчителеві треба розуміти, що індивідуальність різна в молодшому шкільному віці, підлітковому і старшому шкільному. По-друге, треба виходити з того, що в індивідуальності вікові особливості, які мають бути дійсним предметом індивідуальною підходу, представлені центральними лініями розвитку, на відміну від побічних ліній, які, не так сильно впливають на загальну психологічну конфігурацію особистості і її динаміку (використовуємо термінологію Л.С. Виготського). Отже, предмет педагогічного впливу звужується і стає змістовним.

Друге положення Г.С. Костюка стосовно категорії розвитку в контексті індивідуального підходу навчання є, на нашу думку, кардинальним: “... завдання індивідуального підходу до учнів у навчальній роботі не зводиться тільки до того, щоб “приспосовувати” навчання до індивідуальних особливостей учнів. Це тільки одна їхня сторона. Друга сторона не менш важлива і полягає в тому, щоб впливати на формування індивідуальних особливостей учнів, відповідно їх скеровувати, забезпечувати максимальний розвиток нахилів, здібностей, талантів кожного” [5, 149]. Принциповість

цього положення ми бачимо в тому, що тут вчений долає пасивну схему “врахування”, замінюючи її моделлю розвитку. Вчитель має не просто врахувати індивідуальні риси учня, а повинен сприяти розвитку індивідуальності. Треба погодитися, що для практичної педагогіки це досить незвично – не “вирівнювати” учнів класу шляхом маніпулювання з індивідуальними властивостями, а прагнути, щоб учні були більш несхожими, своєрідними. І перш за все це стосується їхнього уміння. Адже, “вікові, а значить і індивідуальні особливості психіки дітей, є великою мірою результатом їх попереднього навчання і виховання” [5, с.149].

Розуміння проблеми реалізації індивідуального підходу в руслі теорії Г.С. Костюка пов’язане з його концепцією керування навчальною діяльністю учнів. При цьому, як зазначає Г.О. Балл, “поняття управління, як воно використовується Г.С. Костюком і його учнями, не має авторитарного звучання... При цьому способи управління повинні повною мірою враховувати специфічні характеристики об’єкта” [1, с.115]. Тобто, якщо об’єктом є учень, то враховується його індивідуальна своєрідність, суб’єктивні властивості, зокрема, здатність до творчості. Якщо розвинути даний погляд, можна прийти до висновку, що в тлумаченні Костюка навчання просто не може бути не індивідуальним. Передумовою здійснення індивідуального підходу, за Г.С. Костюком, є вивчення дітей, їхніх індивідуальних особливостей. Вказується й те, що має бути головним в цьому вивченні. “Центральним моментом у вивченні психології кожного учня є вивчення фактичного ходу його навчання з кожної дисципліни” [5, 149]. При цьому не можна обмежувати лише констатацію фактів успішності-неуспішності, а слід виявляти шляхи розвитку способів навчальної роботи. “Ґрунтом” індивідуального підходу вчителя Г.С. Костюк вважає самооцінку учня. Побудувати навчальний процес таким чином, щоб учень у відповідях, спілкуванні з учителем і своїми товаришами частіше “входив” в ситуацію власного оцінювання, з одного боку, сприяти розвиткові рефлексивності, а отже й індивідуальності, а з другого, показати вчителю ті індивідуальні сторони особистості, які необхідно обов’язково вводити у предмет педагогічного впливу.

Одним з важливих інструментів у реалізації індивідуального підходу до учнів Г.С.Костюк вважав оцінку діяльність вчителя і, власне, вибір способу оцінювання [5]. На практиці ж можна відзначити, що врахування індивідуальних особливостей учнів (зокрема таких, як тип роботи, мотивація і т. д.) здійснюється дуже рідко. І виставляння оцінок проводиться шляхом орієнтації на якийсь умовний еталон, що само по собі має властивість дуже

негативно впливати на мотиваційну діяльність учнів. Крім того, таке “еталонне оцінювання” призводить до нівелювання значущості індивідуальності учнів, а також до інших психічних переживань, що мають досить негативний відтінок.

Іншим суттєвим способом здійснення індивідуального підходу до учня Г.С. Костюк вважає керівництво самостійною роботою учнів. “Уміння самостійно працювати поза школою над навчальними завданнями, культура праці не однакова в різних учнів” [5, с. 460]. Вчений аналізує різні варіанти розвитку самостійності, намічає шляхи індивідуального підходу в кожному з випадків.

Знайомство з роботами Г.С. Костюка в галузі вікової та педагогічної психології засвідчує, що його розробка проблеми індивідуального підходу до навчання не обмежується лише формуванням основних теоретичних позицій, які ми намагалися тут проаналізувати. Ним розглядаються особливості здійснення індивідуального підходу при вивченні різних навчальних предметів, специфіка індивідуального розвитку когнітивної, емоційної, мотиваційної сфер учнів. Велику увагу приділяє Г.С. Костюк аналізу індивідуалізації виховного процесу та здійсненню індивідуального підходу на різних етапах вікового розвитку дитини.

Далі слід сказати про наявність певних смислових “одиниць” у кожному з вікових періодів, які визначаються шляхом проведення генетичного аналізу (С.Д. Максименко) і згодом стають предметом реалізації індивідуального підходу [9]. Наприклад, в молодшому шкільному віці центральна лінія психічного розвитку проходить через навчальну діяльність, яка є провідною. Виконання її призводить до появи центральних психічних новоутворень: довільності психічних процесів, внутрішнього плану дій, рефлексії, основ теоретичного мислення. Але це не означає, що в цьому віці розвиваються лише пізнавальні процеси, розумові здібності та операційні компоненти учіння. Навчальну діяльність виконує учень як цілісна і індивідуальна неповторна особистість. Отже, відбувається і розвиток особистості: вся її структура і динаміка вибудовуються в цьому віці так, що основні прагнення, бажання, переживання пов’язуються саме з учінням. Учіння є певним центром у свідомості школяра, за влучним визначенням Л.І. Божович – афективний центр [2].

При переході дитини до підліткового віку змінюється характер розвитку, а отже, має змінюватися і організація індивідуального підходу. Залишається незмінною сутнісна модель підходу, але змінюються акценти й напрямки, оскільки центральна лінія розвитку підлітка пролягає поза навчальною діяльністю. Звичайно,

учіння залишається дуже важливим, проте, особистість підлітка набуває іншого афективного центру, що лежить тепер в просторі спілкування. Те, що це саме так, видно й без спеціальних досліджень, адже доволі часто доводиться спостерігати, що виховні зусилля батьків і вчителів продовжують “обертатися” навколо учіння як уявного центру особистісного життя підлітка. І вони виявляються марними і такими, що провокують конфлікти саме через те, що підлітка, образно кажучи, там вже нема. Ми схильні розглядати це як порушення саме індивідуального підходу і, до речі, порушення важливішого, гострішого, ніж неврахування особливостей характеру чи якихось інших. Взагалі, вчитель, що реалізує індивідуальний підхід до навчання підлітків має розвивати в навчальній діяльності індивідуальний стиль спілкування, індивідуальну специфіку почуття дорослості та самосвідомість як центральну структуру, яка завершує конфігурацію індивідуальності в цілому. Чи може досягати цих цілей учитель, який, наприклад, викладає в класі біологію чи історію (взагалі, будь-який предмет)? Відповідь має бути однозначною – “так”. І немає нічого страшного в тому, що різні вчителі будуть робити це по-різному. Навпаки, це слід розглядати як додатковий позитивний фактор саме індивідуального підходу.

Зовсім по-іншому виглядає проблема реалізації індивідуального підходу в навчанні старшокласників, знову-таки, в зв’язку зі зміною центральної лінії розвитку.

Здійснення індивідуального підходу в навчанні має ґрунтуватися на знаннях про індивідуальні особливості психічного розвитку учня. Виходячи з принципів генетичної психології, необхідно дослідити походження, становлення та змодельовати майбутнє тієї психічної структури, яка підлягає розвитку в процесі індивідуального підходу. Лише таке знання дасть можливість зрозуміти ступінь і спосіб реалізації педагогічного впливу [9].

На перший погляд може здатися, що на вчителя, покладається непомірно багато завдань, тому нам видається доречним згадати про те, що необхідно забезпечувати наявність такої професійно-психологічної ланки, як шкільний психолог. Його рекомендації мають реалізовуватися вчителем у двох напрямках, які відзначав С.Д.Максименко: з одного боку, це “організація в індивідуальній чи груповій роботі з учнями послідовних і результативних для їхнього навчання й розвитку педагогічних впливів, а з іншого – побудова навчального матеріалу та методики класного навчання у таких формах, які найкращою мірою сприяли б максимальному розкриттю здібностей учнів” [10].

Перший шлях пов'язаний з такими явищами, як “зона найближчого розвитку” та індивідуальні норми оцінювання. На кожному етапі розвитку кожен учень має ті психічні особливості, які вже склалися, і він легко їх використовує в самостійній діяльності. Наприклад, існують індивідуально-специфічні способи учіння, що дозволяють школяреві з тою чи іншою мірою успішності виконувати завдання. Разом з тим, “клінічне” вивчення може показати, що можливий подальший індивідуальний розвиток в оволодінні принципово новими способами учіння. Але вони знаходяться в “зоні найближчого розвитку”, тобто для оволодіння ними учневі потрібна допомога вчителя. Якщо вчителеві відомо, які саме ці нові способи у даного учня, яка допомога та в якій мірі потрібна, він легко зможе реалізувати педагогічний вплив. Тим самим, ця індивідуальна “зона найближчого розвитку” розшириться, і це є сутністю розвитку як такого.

Інше питання – індивідуальні норми оцінювання. Переживання успішності учіння завжди дуже індивідуальне, оскільки лише сам учень знає, які зусилля витрачені і що довелося зробити, щоб виконати завдання. Але оцінюються його зусилля найчастіше не в просторі індивідуальних норм, а з точки зору соціальної відповідності виконаного існуючому нормативу чи колективного порівняння результату з іншими учнями класу. Тут виникає суперечність, особливо болісна для учнів, яким вчитися важко, ця суперечність може бути й рушійною силою індивідуального розвитку, за умови знання вчителем дійсних можливостей, недоліків та компенсаторних механізмів в навчальній діяльності кожного школяра.

Отже, дійсним і сутнісним психологічним напрямком реалізації індивідуального підходу в навчально-виховній роботі слід вважати не пасивне врахування численних індивідуальних особливостей учнів, а розвиток цих особливостей і індивідуальності в цілому, в напрямі, найбільш оптимальному і характерному саме для даної особистості.

Загалом, слід зазначити, що викладений тут погляд на психологічні питання реалізації індивідуального підходу у навчанні розробляється і уточнюється в наших експериментальних дослідженнях.

Список використаних джерел

1. Балл Г.А. Г.С.Костюк и его методологические уроки /Г.А.Балл //Психол. журнал. – 2000. – Т. 21. – №3. – С. 112-116.
2. Божович Л.И. Этапы формирования личности / Л.И.Божович. – М.: Воронеж, 1995.

3. Выготский Л.С. Психология развития человека /Л.С.Выготский. – М.: Изд-во Смысл; Изд-во Эксмо, 2005. – С. 210.
4. Выготский Л.С. Собр. соч.: В 6 т. /Л.С.Выготский. – М., 1983. – Т.3: Проблемы развития психики. – С. 87.
5. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості /Г.С.Костюк. – К.: Радянська школа, 1998. – 600 с.
6. Костюк Г.С. Навчання і розвиток учнів /Г.С.Костюк// Психологічна наука, вчитель, учень. – К.: Радянська школа, 1997 – С. 19-32.
7. Костюк Г.С. Принцип развития в психологии /Г.С.Костюк// Методологические проблемы психологии. – М., 1969.
8. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность /А.Н.Леонтьев. – М.: Политиздат, 1997. – 304 с.
9. Максименко С.Д. Генетическая психология: Методологическая рефлексия проблем развития в психологии: монография / С.Д.Максименко. – К., 2000 – 320 с.
10. Максименко С.Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [в 2-х т.] / С.Д.Максименко. – К.: Форум, 2002.
11. Максименко С.Д. Проблема метода психологии // Вопросы психологии. –1989. – №4. –С.31-39.
12. Мерлин В.С. Очерк интегрального исследования индивидуальности /В.С.Мерлин. – М.: Педагогика, 1986. – 253 с.
13. Эльконин Д.Б. К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте /Д.Б.Эльконин// Вопросы психологии. –1971. – №4. – С.6-20.
14. Эльконин Д.Б. Психология обучения младшего школьника / Д.Б.Эльконин. – М.: Знание, 1974. – 64 с.

Practically the applied decision of problem of individualization of studies and education, in opinion of many scientists, foresees knowledge of individual features of child, abilities to diagnose them, take into account and form, forecast their influence on progress of activity. Each of scientists tries to accent attention on the variety of external and internal factors which in any case influence on the process of studies. In the article theoretical bases of individual approach are examined in studies from position, that realization of individual approach in an educational-educate work is a passive not account of numerous individual features of students, but development of these features and individuality on the whole, in direction, most optimum and characteristic exactly for this personality.

Keywords: individual approach, individuality, individual features of students, age-old features.

Отримано: 11.08.2011